

**ВОНИ БОРОНИЛИ КАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ:
НАРИСИ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ
БОРотьБИ ЗАКАРПАТСЬКИХ УКРАЇНЦІВ**

**М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін.
[Відп. ред. М. М. Вегеш]**

Ужгород. — Карпати. — 2002. — 709 с.

Тривалий період бездержавного буття українського етносу зумовив труднощі відтворення історичної пам'яті та справедливості. Донедавна важливі сторінки історії, зокрема, національно-патріотичної боротьби українства солідарно замовчувались або фальсифікувались у вигідному тоталітарному пресингу ракурсі. Особливо це стосується тих регіонів України, де активно насаджували доктрини асимілятивної політики. Не винятком було і Закарпаття — історико-етнографічна область із складною етнографічною мозаїкою (гуцули, лемки, бойки, долиняни) та етнічною строкатістю (русини-українці, угорці, румуни, словаки, цигани, німці), яке протягом століть входило до складу різних державних утворень.

Специфікою Закарпаття міжвоєнної доби, коли воно перебувало у складі Чехословаччини, було співіснування та протиборство русофільського, українофільського і т. з. русинофільського напрямків в культурно-політичному житті краю. Виключно протиріччя між представниками цих суспільно-політичних напрямків беруть на озброєння теоретики та практики сучасного неорусинства. Тому принагідною є поява серйозних і скрупульозних наукових досліджень, які на широкому історичному тлі висвітлюють реалії суспільно-політичного та етнокультурного життя українців Закарпаття у 1919—1939 рр., зокрема їх героїчної і водночас трагічної боротьби за власну державність.

Рецензована праця відомих закарпатських істориків постає саме таким комплексним узагальнюючим дослідженням історії Карпатської України та трагічних сторінок Карпатської Січі напередодні Другої світової війни. Творчий колектив дослідників (М. М. Вегеш (керівник), М. В. Делеган, О. Д. Довганич, В. В. Мішанин, М. Ю. Токар, П. М. Федака, І. В. Хланта, О. В. Хланта, В. І. Худанич, П. П. Чучка) презентував нове наукове видання з історії Карпатської України, побудоване за історико-проблемним та ретроспективно-хронологічним принципами дослідження. Саме тому розмаїтим є детально відтворений спектр історичної місії Карпатської України — державно-правові, соціально-економічні та духовно-культурні аспекти діяльності автономного уряду А. Волошина, роль і місце Карпатської Січі в обороні новоствореної держави, цікаві історико-політичні портрети видатних діячів Карпатоукраїнської держави. Вперше введені в науковий обіг архівні документи, що висвітлюють складні перипетії політичного життя краю кінця 1938 — початку 1939 рр., подаються найповніші списки загиблих і живих січовиків-оборонців Карпатської України.

Детальним є перший розділ колективної праці — “Карпатська Україна 1938—1939 рр. в джерелах та історіографії” (с. 14—102), що, безперечно, особливо зацікавить дослідників історії Закарпаття. В ньому, зокрема, дано ґрунтовну характеристику виявлених і введених до наукового обігу авторами значного масиву нових документів, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області, Центральному Державному історичному архіві України у Львові, Центральному архіві Міністерства державної безпеки Росії в Москві, Архіві Міністерства закордонних справ та Війсь-

ково-історичному архіві Чеської Республіки в Празі, Державному архіві та Військово-історичному архіві Угорщини в Будапешті, архівах міст Клуж та Бая-Маре (Румунія), особистих архівах діячів Карпатської України Ф. Горвата та М. Бандусяка. Лише цей перелік засвідчує широку палітру використаних архівних фондів.

Власне, в умовах української державної незалежності втілюється в життя випуск багатотомної серії “Реабілітовані історією”. Зокрема, передані з архіву Управління СБУ в Закарпатській області Державному архіву Закарпатської області документи фонду № 2558 послужили важливим джерелом висвітлення діяльності репресованих діячів Карпатської України та Карпатської Січі. Унікальними документальними свідченнями постають “Особова справа А. І. Волошина”, “Німеччина”, “Переговори Геббельса і Козми про наступ угорських військ на Закарпаття”, “Уряд комісара для Карпатської України” та ін., що відтворюють трагічні та доле-носні для закарпатського краю сторінки історії (с. 15–17).

Відомий закарпатський письменник В. Гренджа-Донський залишив живі свідчення про “щастя і горе” Карпатської України. Його щоденник, в якому письменник фіксував звірства угорських гонведів та терористів, розправи та тортури над січовиками, виданий донькою Зіркою. Як стверджують дослідники, в ньому Гренджа-Донський “... нічого не видумує, а пише все так, як йому переказували” (с. 19).

Цінні архівні та опубліковані документи, що становлять основу джерельної бази рецензованої праці, виразно доповнює закарпатська й галицька періодика. Зауважимо, що дослідники об’єктивно оцінюють авторські статті та критично аналізують повідомлення тогочасної преси. Особливо це стосується галицької періодики, яка захоплено презентувала читачеві неперевірені факти. Так, “Нова зоря” повідомляла про смерть В. Гренджі-Донського, був вміщений навіть некролог проф. М. Омельчикової (с. 34). Насправді, це не відповідало дійсності — письменник помер 25 листопада 1974 р. в Братиславі (Словаччина). Патріотична галицька преса висвітлювала проугорську діяльність А. Бродія та русофільські потуги С. Фенцика. Натомість особистість А. Волошина, діяльність уряду показана виключно позитивно. Перебільшеними були цифри затриманих терористів, ейфорійно змальовувалися вибори до Союму тощо. Автори дослідження, без сумніву, мають рацію, коли твердять, що ідея всенародної підтримки уряду А. Волошина висвітлювалась як альтернатива діяльності угорської “п’ятої колони” (с. 29). Якщо навіть справи стояли далеко не ідеально, то галицька преса виконувала патріотичну місію українського етнополітичного відродження.

Дослідники справедливо зауважили, що польська та угорська періодика мали найбільше дезінформативного матеріалу. Доповнювали їх фантастичні радіоповідомлення про епідемію азіатської чуми в Хусті, знищення землетрусом Рахова, страшенне зростання цін на продукти і т. п. (с. 34–35, 309). Прикметно, що “Нова свобода” відповідала публікаціями на кшталт “Брехні мадярського радіо”. Досліджуючи Карпатську Україну в міжнародному контексті, автори досить детально проаналізували зміст окремих друкованих видань Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції та Німеччини (с. 35–45). Численні газетні матеріали цих держав засвідчують важливість “підкарпатської проблеми”, її міжнародний резонанс через зближення уряду А. Волошина з Німеччиною.

Окремим типом джерельної бази представлено мемуарну літературу. Спогади та роздуми над трагічними днями Карпатської України О. Кан-

диби (Ольжича), Ю. Химинця, А. Штефана, В. Шандора, С. Клочурака, С. Росохи, М. Бандусяка, І. Маргітича та багатьох інших відтворюють деталі тих подій (с. 47—57). Щоправда, ця мемуарна література особливо потребує критичного використання з точки зору достовірності наведених в ній фактів й подій та їх інтерпретацій. Втім важливо, що дослідники приклали ці свідчення для з'ясування сутичок в українському таборі 13—14 березня 1939 р. Адже М. Бандусяк, Г. Божок, П. Кореневич, І. Сарвадій, В. Шандор, С. Сабол (Зореслав), С. Решетило у своїх спогадах зауважують про радикальні дії членів ОУН та керівництва Січі, що спричинило кровопролиття між січовиками та чеським військом (с. 283—288).

Відсутність (недоступність?) документальних матеріалів не означає повне знищення народної пам'яті. Зокрема, автори відзначили, що наймасовішим місцем розстрілів карпатських січовиків стало місце біля Верецького перевалу. Очевидці тих подій переконливо свідчать про розстріли. Втім, із 1996 р. понині фігурує “проблема” встановлення пам'ятного знака на Верецькому перевалі в честь 1100-річчя віднайдення угорцями батьківщини. Українські громадські організації справедливо виступили із протестом проти “історичної агресії сусідньої держави”. Автори дослідження аргументовано твердять про доцільність на офіційному рівні визнати факти розстрілів оборонців Карпатської України. Однак для цього потрібні документи архівів Польщі та Угорщини (с. 57). Зрушення в цій справі поки немає.

Грунтовним є аналіз історіографічного доробку вітчизняних дослідників Карпатської України та Карпатської Січі (с. 58—87). Можна посперечатись із дослідниками щодо тези “... національна, всеукраїнська упередженість заважала авторам побачити проблематику Закарпаття в усій її складності та багатогранності” (с. 58). Адже будь-яка національна історична думка є свого роду “упередженою”. Поки що в історичній науці немає єдино вірних критеріїв та підходу. Наприклад, у працях В. Пачовського, М. Колодзінського, В. Гренджі-Донського проілюстрована саме патріотична позиція “української упередженості”. Тільки тепер, коли джерельна база є розширеною, можна говорити про певну об'єктивність досліджень.

Без сумніву, радянська ідеологічна машина вплинула на “правильність” висвітлення теми Карпатської України. Характеризуючи праці радянського періоду, дослідники відзначають, “що” було зроблено. Інша справа — “як” в рамках методологічної вульгарномарксистської доктрини інтерпретувалися події 1938—1939 рр. Тому дослідники справедливо розмежовують наукову скрупульозність та данину кон'юнктурності в працях І. Попа, В. Ганчина, А. Пушкаша, Ю. Сливки, П. Халуса, М. Швагуляка (с. 64—68).

На нашу думку, потрібно було б розмежувати “дорадянську”, “радянську” та “вітчизняну” історіографію. Адже наразі “вітчизняна” — маєтєся на увазі українська. Закономірним стало відродження історичної пам'яті про Карпатську Україну в умовах незалежності України. З'явилися праці М. Вегеша, О. Довганича, В. Худанича, М. Болдижара, І. Гранчака та ін. Зокрема, аналізуючи численні праці вітчизняних дослідників, справедливо вказується на необгрунтовані положення І. Попа та В. Галаса (с. 72—73). Неорусинські скептичні трактування історії Закарпаття цих дослідників заперечують більшість сучасних істориків. Водночас слід зауважити, що практично поза увагою авторів рецензованої праці залишився аналіз новітніх праць з історії Карпатської України незакарпатських дослідників, зокрема київських та львівських істориків. Наприклад, книжка І. І. Дробота “Карпатська Україна і європейський світ: спроба відро-

дження державності” (К., 1999) або фундаментальне науково-документальне видання під редакцією В. М. Литвина до 10-ї річниці незалежності України “Уряди України у ХХ ст.” (К., 2001), в якому, зокрема, містяться окремі історичні нариси про діяльність урядів Карпатської України та її керівників Андрія Бродія і Августина Волошина.

Важливим є те, що автори вказали на комплекс дискусійних питань, котрі потребують подальшого вивчення: події 13—14 березня 1939 р., оцінка виборів до Сойму, підтримка уряду А. Волошина українською громадою США, справжня кількість жертв угорсько-гортистської окупації та ін. (с. 87). До переліку таких принципових питань можемо додати ще й такі, як, наприклад, значення подій 1938—1939 рр. у Карпатській Україні для розвитку національної самосвідомості всього українського народу, або співвідношення внутрішніх й зовнішніх чинників на різних етапах становлення й трагедії Карпатської України, або ставлення до розвитку подій і оцінка Карпатської України різними українськими політичними силами й національно-державницькими угрупованнями в світі (зокрема, Гетьманською управою в Берліні, для якої Карпатська Україна як “проба політичної зрілості українських сил” зазнала поразки не в останню чергу через діяльність так званої “української мафії”, бо “іспиту на право організувати й вести український народ в його боротьбі за своє незалежне життя “вожді” з Організації українських націоналістів не склали, ба, вони просто ганебно виявили свою повну нездібність будувати”. — Див.: Комунікат Пресового Відділу Гетьманської Управи. — Берлін, 5.VI.1939. — С. 1—19).

Оригінальною й досить повною є характеристика зарубіжної історіографії Карпатської України (с. 87—102). Автори, наприклад, детально аналізують праці А. Шмідта, Д. Софронія, Н. Коцауера, І. Фляйшхауера, Д. Злепка, М. Адам, В. Косика, П. Магочія, П. Стерча, В. Маркуся, В. Шандора, М. Мушинки та ін. Специфіка праць, породжена умовами вільної наукової творчості, полягає в залученні значного масиву джерел, однак наявною є певна ідеалізація подій (с. 87). Українські дослідники діаспори практично солідарно оцінюють визначну роль Карпатської України у формуванні національної свідомості на Закарпатті. Винятком є праця П. Магочія, який акцентував увагу на відчуженні американських русинів від проблем розвитку рідного краю із приходом до уряду А. Волошина. Такий підхід дослідники вважають “прямолінійним і однобічним” (с. 96), і з цим важко не погодитися.

З точки зору ілюстрації континуїтету національно-визвольної боротьби закарпатських українців протягом 1918—1939 рр. важливим є другий розділ праці “Історичні передумови Карпатської України” (с. 104—184). В окремому параграфі “Біля джерел майбутньої незалежності (1918—1919 рр.)” його автор М. М. Вегеш висвітлив державотворчі змагання на Закарпатті в загальноукраїнському контексті (с. 104—123). Вчений наводить переконливі факти української орієнтації А. Волошина ще в 1915 р. Аргументом виступають спогади А. Штефана про контакти із галицькими суспільно-політичними діячами Є. Петрушевичем, К. Трильовським, Л. Бачинським, С. Смаль-Стоцьким (с. 104).

У цьому підрозділі книги детально відтворено події Гуцульської республіки на Рахівщині (листопад 1918 — червень 1919 рр.), славної сторінки в історії краю — Всенародних зборів в Хусті 21 січня 1919 р. і проголошення злуки з Україною. Відкидаючи необґрунтовані положення окремих дослідників, автор переконливо стверджує чітку національно-патріотичну орієнтацію лідерів С. Клочурака, І. Климпуша, Є. Пузи, які побували в

Станіславові і були прийняті Головою Української Національної Ради Є. Петрушевичем (с. 107—117). Простежуючи еволюцію єднання українських земель, дослідник підкреслює наслідки таких державотворчих змагань краян. А саме: 22 січня 1919 р., в день проголошення акту злуки УНР та ЗУНР, в прийнятому Універсалі та в документах Трудового Конгресу України від 28 січня 1919 р. чітко фіксувалася належність Угорської Русі до соборної України (с. 117—118). Здійсненню цих декларацій завадили відомі історичні події: внаслідок Сен-Жерменського рішення 10 вересня 1919 р. Закарпаття стало складовою частиною Чехословацької республіки.

Становлення та діяльність товариства “Просвіта” на Закарпатті в міжвоєнний час висвітлив П. М. Федака (с. 123—154). Показуючи перипетії створення товариства в краї, дослідник не оминув (щоправда, часом перебільшив) деструктивну роль русофілів, які фактично зірвали установчі збори “Просвіти” 29 квітня 1920 р. (с. 125—126). Проте 9 травня 1920 р. стало днем створення товариства, розпочалась активна просвітницька праця. Втім, і надалі створене русофілами товариство ім. О. Духновича “баламутило свідомість людей ідеями “рускости”, частина читалень “Просвіти” переходила на бік общества Духновича, до того ж нерідко нечесним способом” (с. 128). Зауважимо, що гра слів “руський” і “русский” ще й зараз (*тоді поняття, етнонім “українці”*) використовувався не так широко) культивується практиками від національного манкуртизму на Закарпатті.

Однак спектр діяльності товариства “Просвіта” був багатограним: читання лекцій на господарські, історичні, політичні, протиалкогольні та інші теми; проведення культурних і громадських заходів; створення та діяльність театру; видавнича діяльність тощо. Підсумовуючи роль та значення товариства в національно-культурному відродженні Закарпаття, автор доходить важливого висновку: “... Ми можемо також з впевненістю стверджувати, що діяльність найпотужнішого на закарпатоукраїнських землях крайового товариства “Просвіта” підготувала благодатний ґрунт для створення самостійної Карпатоукраїнської держави — Карпатської України...” (с. 154).

Формування майбутніх будівничих Карпатської України відбувалося також в умовах становлення політичного плюралізму й парламентської демократії Чехословацької республіки, і цей важливий чинник суспільно-політичного життя в краї теж знайшов відображення в рецензованій книзі. Зокрема, діяльність політичних партій в Закарпатті протягом 1920—1938 рр. аналізує М. Ю. Токар (с. 155—184). Відзначимо, що автор власним скрупульозним підходом повністю заперечує трактування політичних партій як “клубів за інтересами”. Він досить детально охарактеризував програмні положення та головні аспекти діяльності Руської Хліборобської (Земледільської) партії, яка упродовж 1920—1924 рр. була єдиною політичною організацією, що дотримувалась української орієнтації (с. 156—157). Крім того, об’єктами детального аналізу постають Руська соціал-демократична партія, крайовий комітет КПЧ, Українська Селянська та Аграрна партії, Християнсько-народна партія; показана боротьба з русофільськими Автономним землеробським союзом, Руською національно-автономною партією, товариством ім. О. Духновича та ін. (с. 156—183).

Зокрема, в роботі червоною ниткою проходить висвітлення боротьби русофільського та українофільського напрямів, що виливалося насамперед в так зване “мовне питання”. Автор підкреслює патріотичну позицію Християнської народної партії у протистоянні з русофілами та протидії чехізації шкільної освіти (с. 162—163). За міжвоєнний період в краї пройшли власну еволюцію партії проукраїнського напрямку. Пошук компро-

місів автономних партій українського спрямування, на думку М.Ю. Токаря, дістав своє втілення тільки в 1939 р. (с. 184). Водночас, на наш погляд, ним недооцінюється роль і внесок у консолідацію політичних сил Закарпаття під час боротьби за його автономію в складі ЧСР автономних партій русофільського напрямку, зокрема активна діяльність їх представників у чехословацькому парламенті в цьому напрямку.

Міжнародне, внутрішньополітичне, соціально-економічне та духовно-культурне становище Карпатської України розглядається в третьому розділі “Карпатська Україна — незалежна держава” (с. 186—278). Досліджуючи проблему Карпатської України на міжнародній арені (с. 186—208), автор розділу М. М. Вегеш висвітлив передумови, причини та власне трагічні для Чехословаччини та краю рішення Мюнхенської конференції (вересень 1938 р.) та Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. В цілому можна погодитись із висновком автора щодо причин дотримання урядом А. Волошина орієнтації на Німеччину: “... Переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії фашистської Угорщини” (с. 197—198). Хоча це питання видається нам дещо складнішим, так само як і оцінка дослідником подій 13—15 березня 1939 р., пов’язаних із чесько-українським бойовим зіткненням та евакуацією чеських військ. В такій ситуації, коли братались колишні однокурсники військової академії часів Австро-угорської монархії (с. 206), як стверджується в роботі, опір гортистським військам чинила тільки Карпатська Січ.

Нестабільне міжнародне становище Карпатської України доповнювалося складною внутрішньополітичною ситуацією (с. 208—222). В книзі зроблено важливий висновок про еволюцію автономного напрямку, який очолював А. Бродій. Якщо протягом 20—30-х рр. він був прогресивним явищем, то в кінці 30-х рр. проугорська орієнтація прем’єр-міністра першого автономного уряду означала антидержавну позицію і була справедливо засуджена з боку чеської влади (с. 212). На наш погляд, подібна зміна політичних пріоритетів А. Бродія та його прихильників вимагає подальшого дослідження. Більш широкого запровадження в науковий обіг потребують архівні документи, зокрема допити А. Бродія слідчими НКВС. Адже автор наводить свідчення В. Гренджі-Донського про “масові демонстрації” прихильників А. Бродія (с. 212).

Новий уряд на чолі з А. Волошином провадив чітку українську орієнтацію. У зв’язку з цим русофільський напрям був повністю виключений із суспільно-політичного життя краю. М. М. Вегеш правильно зауважує, що такий крок прем’єр-міністра був “невиправданим і помилковим” (с. 213). Те ж стосується відмови реєстрації Центральною виборчою комісією кандидатського списку депутатів від колишньої Аграрної партії та “Групи підкарпатських русинів” (с. 219). Однак, розглядаючи тогочасне суспільно-політичне життя краю у всій його складності (проугорська “п’ята колона”, напади польських і угорських терористів та ін.), автор дотримується думки про вимушеність згорання демократичних процесів й авторитарний характер влади Карпатської України (с. 222).

В таких умовах соціально-економічна та духовно-культурна царини життя Карпатської України були неоднозначними. Уряд А. Волошина, однак, робив важливі кроки до розбудови лісового господарства, харчової промисловості, вирішував проблему безробіття, існували проекти розвитку туризму (с. 222—248). Втім, “більшість задумів уряду не були впроваджені у життя” (с. 249). Важливими були перетворення в шкільній освіті, поступово проходив процес переходу на українську мову. Позбув-

шись русофільських конкурентів, активно діяло товариство “Просвіта”. Власне, в цей період плідно трудяться на ниві художнього слова В. Гренджа-Донський, Ю. Боршош-Кум’ятський, І. Ірлявський, М. Підгірянкя та багато інших (с. 249—259). Окремий аналіз релігійної ситуації в краї дозволив М. М. Вегешу стверджувати, що греко-католицька церква в Карпатській Україні, після призначення апостольським адміністратором єпископа Д. Няраді, займала чітку українську орієнтацію, а керівництво православної церкви лояльно ставилось до уряду А. Волошина (с. 262—271). Характеризуючи зміни державно-правового статусу Закарпаття в кінці 30-х рр., автор також робить висновок про те, що з рішенням Союму 15 березня 1939 р. Карпатська Україна “... перестала бути складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою” (с. 277).

Важливим є четвертий розділ праці закарпатських вчених “Карпатська Україна в боротьбі” (с. 280—410). Дослідники (М. М. Вегеш та В. І. Худанич) детально відтворюють проблему виникнення, структуру та діяльність Організації Народної Оборони — Карпатська Січ (ОНОКС). Автори не перебільшують, а на цей раз реально оцінюють (на відміну від своїх попередніх публікацій з цієї проблеми) кількісний склад Січі (до двох тисяч чоловік) (с. 282). До речі, така сама кількість січовиків наводиться і у згаданому київському виданні “Уряди України у ХХ ст.” (с. 281). Скрупульозно висвітлюючи далі чесько-українські бої 13—14 березня у Хусті, закарпатські вчені залучають свідчення очевидців та сучасників подій; фактично вперше аналізують цей трагічний епізод методом перехресного аналізу джерельного матеріалу. В окремій таблиці (згідно з опублікованими свідченнями сучасників подій) автори подають різні варіанти кількості загиблих січовиків та чеських вояків (с. 285).

Виникнення ОНОКС, як вже зазначалося, автори пов’язують із деградацією суспільно-політичного життя краю, спричинену нападами угорських та польських терористів, діяльністю угорської “п’ятої колони”, античеською, антиукраїнською пропагандою та диверсіями (с. 293—312). Залучаючи значний масив документальних свідчень та архівних документів, М. М. Вегеш висвітлює діяльність терористичних організацій І. Геяша, М. Козми (“Рондшошгарда”) та банди чорносорочечників, створених С. Фенциком, які допомагали поверненню Закарпаття в лоно гортистської Угорщини. Терористичні акції завдали значних матеріальних збитків та моральної шкоди. З огляду на це закономірним і виправданим виглядає рішення А. Волошина щодо створення концентраційного табору Думен поблизу Рахова. Проте в цьому “концтаборі” не було страчено жодного із порушників закону в Карпатській Україні (с. 311—312). Такі висновки дослідника важливі і досить переконливо спростовують голослівні заяви сучасних теоретиків та практиків новітнього русинства на шпальтах газети “Подкарпатської Руси” про загибель сотень людей в таборі Думен.

В ОНОКС значну роль відіграли, крім місцевого українського населення, українці Галичини. Пасіонарний запас галичан активізував українство Закарпаття в боротьбі проти поневолення споконвічної української етнічної території. Цю проблему М. М. Вегеш висвітлює в окремому параграфі (с. 312—328). В умовах окупації краю угорцями галичани взяли участь в обороні Карпатської України. На думку дослідника, такі дії були проявом “... солідарності галичан із національно-визвольною боротьбою закарпатців, але, в той же час, вони ускладнювали становище Карпатської України” (с. 328). Такий висновок вченого, враховуючи тогочасну ситуацію, є об’єктивно обґрунтованим, втім він потребує подальшого поглиблення й конкретизації.

О. Д. Довганич, використовуючи архівні документи, більшість з яких вперше залучено до наукового обігу, висвітлив трагічні сторінки оборони Карпатської України, репресії угорських (а згодом — радянських) поневолювачів проти карпатських січовиків (с. 328—372). Документальні матеріали дозволили вченому стверджувати, що до оголошення відступу чеські війська виступали на боці січовиків на всій демаркаційній лінії (с. 337). Проте із евакуацією чеських військ опір угорцям чинили лише січовики (с. 336).

Захопивши територію Закарпаття протягом 15—18 березня 1939 р., як зазначає далі автор, угорці вдалися до масових тортур над українськими патріотами. Вчений ілюструє документально засвідчені та зафіксовані сучасниками тих подій жахливі за змістом розправи над карпатськими січовиками (с. 337—351). Він, зокрема, констатує причини труднощів у встановленні справжньої кількості та прізвищ загиблих: “Гонведи побили свої жертви, потім поволочили на залізничний міст у Веряці, всю групу зв’язали, прив’язали до неї залізну шину і кинули у Тису. Хто може після цього встановити їх прізвища?” (с. 341). Втім, упродовж угорської окупації краю національно-визвольний рух українців продовжувався в рамках діяльності організації ОУН. Про це переконливо свідчать наведені в книзі документи — кримінальні справи І. Бокотея, М. Гавбовди, М. Ороса, В. Бісуна та ін. (с. 348—350).

Масові репресії проти українських патріотів продовжувались у післявоєнний період новою радянською владою. Послідували арешти А. Волошина, міністрів Карпатської України С. Клочурака, Ю. Перевузника, М. Долина, команданта Карпатської Січі Д. Климпуша, багатьох інших патріотів. О. Д. Довганич скрупульозно простежує їхні долі в тенетах “Смершу” (с. 351—372). Практично в кожній долі засуджених втілений весь трагізм історії Карпатської України. Адже в справах нині реабілітованих патріотів фігурували надумані звинувачення в антирадянській (зазначимо, що йдеться про дії на нерадянській території та державі) діяльності. Небагатьом вдалось уникнути такої долі.

В. І. Худанич і М. М. Вегеш висвітлили також важливу сторінку з історії Карпатської України та Січі — діяльність українських патріотів в еміграції протягом 1938—2000 рр. (с. 373—391). Численні українські організації (за винятком русофільського табору) США, Канади, європейських держав допомагали розбудові Карпатської України (с. 375—387), і про це відомо з багатьох публікацій. Істотним моментом є те, що в рецензованій праці висвітлюється діяльність українських емігрантських організацій після Другої світової війни. Так, створене 1949 р. “Братство Карпатської Січі” понині проводить значну роботу в царині реабілітації історичної правди про Карпатську Січ, плекання етнопонаціональної культури українців в еміграції, підтримання стосунків із патріотичними організаціями на Закарпатті (с. 388—391).

Крім детальних документальних свідчень, Карпатська Україна та Січ дістали своє увіковічнення в різноманітних жанрах народної творчості, зокрема піснях та переказах. Цей аспект знайшов оригінальне висвітлення в окремому підрозділі книги І. В. Хлантою (с. 392—410). Автор акцентує увагу на поширенні серед народу пісень січових стрільців, коломийок, де в боротьбі із угорськими гонведами справжніми героями постають безстрашні січовики. Народна традиція зображує день проголошення незалежності Карпатської України важливою подією в історії краю, звеличується “батько Волошин” (с. 396). Народні перекази доповнюють попередньо проаналізовані документальні матеріали про жорстокі дії угорських оку-

пантів. Так, респондент із Міжгір'я М. Красняник засвідчив масові тортури над січовиками, яких, “зв'язаних колочим дротом у шеренги по п'ять-десять чоловік... зіштовхували у воду” (с. 407). Інформатор В. Пагиря із Мукачева розповів автору нарису про “... десять чоловічих і чотири жіночих трупи, у яких було відрізано груди, статеві органи”. І. В. Хланта констатує, що це “... була розплата за високі патріотичні почуття національної честі” (с. 408).

Деталізуючи окремі аспекти висвітлених проблем, автори рецензованої праці влучно доповнюють свої студії розділом “Карпатська Україна в портретах” (с. 412—562). У цьому розділі чільне місце присвячено президенту Карпатської України А. Волошину, якому указом Президента України в березні 2002 р. посмертно присвоєно звання “Героя України”. М.М. Вегеш і П.П. Чучка детально змалювали біографічні моменти відомого політичного діяча, його суспільно-політичну та культурно-освітню роботу (с. 412—454). Зауважимо, що на цей раз дослідники далекі від ідеалізації постаті А. Волошина, дотримуючись принципу історизму, вони акцентують увагу на умовах тогочасної доби, можливостей окремої особи та об'єктивної дійсності іноземного панування. Це стосується “участі” А. Волошина у мадяризації шкільної освіти на початку ХХ ст. (с. 417—419) та поміркованої позиції президента Карпатоукраїнської держави щодо ідей А. Мельника і П. Скоропадського про самостійну Україну, висловлених під час зустрічей в Німеччині та Італії (с. 444—448). Позиція А. Волошина, на переконання дослідників, “... зводилася до того, щоб “видворити угорців з Карпатської України” (с. 448).

В окремому параграфі “Будівничі Карпато-Української держави” у формі історико-політичного портрета (автори — М. М. Вегеш, О. Д. Довганич та М. Ю. Токар) змальовують долі відомих діячів історії краю міжвоєнного періоду. Це відомості про життя та роль в розбудові Карпатської України Д. Бандусяка, Е. Бачинського, В. Бірчака, М. Бращайка, В. Гренджі-Донського, Д. Климпуша, Ю. Перевузника, Ф. Ревая, Ю. Ревая, І. Рогача, С. Росохи, В. Шандора, А. Штефана та ін. (с. 454—545). Примітно, що тільки простий аналіз 33 історико-політичних портретів будівничих Карпатської України досить переконливо заперечує експортний зміст та характер національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Адже із 33 охарактеризованих дослідниками діячів тільки четверо не були уродженцями історичного Закарпаття (В. Бірчак, Я. Голота, М. Колодзінський та О. Ольжич).

Нарешті, в окремому параграфі праці М. Ю. Токар окреслив також біографічні відомості та наукову діяльність відомих дослідників Карпатської України М. М. Болдижара, М. М. Вегеша, І. М. Гранчака, О. Д. Довганича, П. Р. Магочія, П. Ю. Стерча та В. І. Худанича (с. 545—562). Автор справедливо вказав на заслуги кожного вченого у дослідженні Карпатської України, еволюцію їх поглядів, про що, зокрема, свідчить і рецензована праця, в порівнянні з їх попередніми публікаціями.

Шостий розділ праці “Карпатська Україна, Карпатська Січ і ОУН в документах” представляє підготовлені О. Д. Довганичем, М. В. Делеганом та О. В. Хлантаю документи Державного архіву Закарпатської області (с. 564—614). Зокрема, повністю опубліковані документальні свідчення про створення та діяльність ОНОКС, протоколи допитів Д. Климпуша, П. Янути, В. Романчука, листи засуджених Ю. Перевузника та С. Клочурака, вироки спецсуду Закарпатської України про засудження І. Цмура, групи крайової організації ОУН, постанова на арешт письменника А. Патруса-Карпатського та інші детально відтворюють донедавна приховувані історичні події на Закарпатті.

Заслугою авторів праці (М. М. Вегеш, О. Д. Довганич, В. І. Худанич) є публікація переліку воїнів Карпатської Січі та активістів Карпатської України (с. 616—634). Історія розпорядилася так, що в списку знаходимо і прізвище одного із авторів рецензованої праці — професора, доктора історичних наук В. І. Худанича. Будучи юнаком, він брав участь у діяльності молодіжної ОУН, за що був засуджений на 6,5 місяця тюремного ув'язнення. Зауважимо, що опублікований в останньому, сьомому розділі праці список репресованих є уточненим та доповненим. Перспектива пошукової роботи — студії в зарубіжних архівах.

Аналізуючи нову працю закарпатських істориків і рекомендуючи її фахівцям-дослідникам та широкій громадськості, відзначимо й деякі незначні помилки, що зустрічаються в тексті рецензованого видання. На наш погляд, термін “пришельці” варто було б замінити на “емігранти” (с. 76). Поняття “рееміграція” (с. 243) недоречно вживати щодо українців Закарпаття, що мігрували за океан. Це була нова хвиля, власне, української еміграції; реемігрувати могли іноземці, які були іммігрантами на Закарпатті. На стор. 122 вказано “10 листопада” (потрібно — “10 вересня”), на стор. 559 вказано “26 березня” (потрібно — “28 березня”) тощо. Однак такі зауваження аж ніяк не впливають на загальну високу позитивну оцінку рецензованого видання.

Відзначимо також, що джерела та література, використані при написанні праці, становлять 1194 позиції (с. 642—705). Це ще раз засвідчує рівень наукової скрупульозності дослідників. Варто також відзначити досить високий рівень поліграфії та художнього оформлення наукового видання, здійсненого ужгородським видавництвом “Карпати” за підтримки Закарпатської обласної державної адміністрації на чолі з її головою Г. Г. Москалем.

Вважаємо, що колектив авторів в цілому успішно досяг поставленої мети — на основі високого рівня наукової інформації з історії Карпатської України і на нових методологічних засадах об'єктивно висвітлити процеси соціально-економічного, суспільно-політичного і національно-культурного розвитку Карпатської України напередодні Другої світової війни. Тому потрібно вітати появу нового важливого дослідження історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Історична пам'ять українського етносу в незалежній Україні повинна бути відродженою максимально повно, причому в контексті загальносвітового історичного процесу. Саме в такому аспекті полягає заслужена місія колективу авторів видання “Вони боронили Карпатську Україну”.

В. С. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)